

Наукова спадщина О.О. Русова в контексті актуальних проблем української етнологічної науки

(до 160-ти річчя з дня народження)

Ганна Скрипник
доктор філ. наук,
академік
НАН України,
директор Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики
та етнології
ім. М.Т. Рильського
НАН України,
м. Київ

У лютому виповнилося 160 років з дня народження визначного вченого, етнографа, статистика та громадського діяча **Олександра Русова**. Етнічний росіянин за походженням, О. Русов однак, як своїм народженням, так життям і творчістю був пов'язаний з Україною. Як слушно зазначали його сучасники, *"симпатії до України на ґрунті близькості до її природи і народу, підсилені почуттям протесту проти історичних і сучасних йому несправедливостей внутрішньої політики перетворили його національну самосвідомість і запалили в ній вогонь українського патріотизму. Цей благородний великорос за своїми поглядами і устремліннями був більш глибоким і переконаним українцем, чим багато хто з осіб корінного українського походження"*.

Він народився в Києві і здобував освіту у рідному місті на історико-філологічному факультеті університету. Після закінчення Київського університету Русов учителює в одній із гімназій міста. Філолог за освітою, Русов поєднував діяльність учителя латинської мови із захопленням музикою, народною пісенною творчістю. Всі ці його захоплення *"злилися в кінці-кінців в глибокий інтерес до українського народу, його мови, творчості, історії і побуту..."*. Найтісніші його контакти із народною стихією не могли не привести його до етнографії, до участі у роботі одного з перших етнографічних осередків в Україні — Південно-західного відділу Російського географічного товариства.

Сучасники Русова зазначають, що *"Олександр Олександрович був глибоко відданий українським інтересам ще з молодих років і незмінно таким залишився ще*

до кінця життя. Ніякі перетрубації в його житті, зміни і віяння в урядових і суспільних сферах не змогли зрушити його з цієї точки зору".

Ще під час навчання в університеті Русов стає активним членом старої київської громади. Саме під впливом членів громади, до якої входили видатні діячі культурно-національного відродження II половини XIX століття (*Володимир Антонович, Олександр Кониський, Михайло Драгоманов, Тадей Рильський, Микола Лисенко, Михайло Старицький* та інші), формувалася активна життєва позиція Олександра Русова, розвинувся його інтерес до української народної культури. Свою викладацьку діяльність у гімназії дослідник поєднував із етнографічними та статистичними студіями. У 1869—1870 рр. він бере активну участь в етнографічному обстеженні України. Русов разом із *Драгомановим, Антоновичем, Лисенком* та *Костомаровим* був учасником очолюваної *П. Чубинським* етнографічної експедиції на західну Україну, у Білорусію та Молдавію. Співпрацюючи із відкритим 1873 р. Південно-західним відділом Географічного товариства, Олександр Олександрович зацікавився кобзарським мистецтвом, зокрема творчістю відомого кобзаря *Остапа Вересая*. Ним було підготовлено монографічне дослідження *"Остап Вересай, один из последних кобзарей Малоруських"*, за яке він був премійований РГТ. В роботі було подано ґрунтовний аналіз та зроблені цікаві спостереження не лише щодо творчості Вересая, а й наведено низку фактів з історії та етнографії сіл регіону — Кладьківки, Калюжинців, Голінки, Сокиринців тощо. До ранніх його робіт належить праця *"Русские трактаты в конце XVII — и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре"* (К., 1876), яка не втратила актуальності та є цінним етнологічним і етнолінгвістичним джерелом.

В історію вітчизняної науки його ім'я ввійшло як **основоположника статистики**. До його наукових заслуг належить *"розробка і проведення в життя нових методів статистичного дослідження, національна постановка оціночних робіт, ряд статистичних описів окремих губерній, повітів, міст України, керівництво місцевими переписами населення і опрацювання їх результатів"*. Діяльною була його участь у проведенні одноденного перепису населення Києва 1874 р.

Разом з *П. Червінським* та *В. Варзаром* Русов започатковує земську статистику на Чернігівщині. На запрошення Чернігівських земських зборів 1876 р. він взяв активну участь у роботі створеного при земській управі статистичного відділу. Було розроблено нову методичку статистичних досліджень, що передбачала передусім необхідність глибокого студіювання питань продук-

тивності та прибутковості землі та землеробської праці, а також ґрунтовну програму, яка була покладена в основу досліджень місцевостей Чернігівського повіту. За висловом С. Русової (його дружини), чернігівське статистичне бюро справляло помітний вплив не лише на економічне, а й на культурне життя краю, "було тоді наче культурним центром Чернігова", яке ініціювало громадські та інтелектуально-мистецькі справи.

Наслідком діяльності чернігівських статистиків стало опублікування окремим виданням цікавої фактологічної праці *"Материалы для описания земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистического отделения при Черниговской губернской земской управе"*. Згодом, 1886 р., губернські земські збори ініціювали створення "Сводного описания губернии" — узагальнюючої праці, яка б представляла якомога точніший облік виробничих сил виробництва і споживання, тобто — економічний баланс губернії. Була розроблена й затверджена в 1886 р. програма, що передбачала проведення крім статистичних, також етнографічних, антропологічних та економічних досліджень. Проте, нових досліджень проведено не було, а асигновані 1897 р. кошти були використані на підготовку та опублікування того матеріалу, що на цей час вже було зібрано в різних установах. Це були переважно описи окремих повітів. Опублікована таким чином праця *"Описание Черниговской губернии, проведенного по поручению губернского земства членом императорского Русского географического общества А.А. Русовым"* є свого роду монографічним описом, доповненим картографічним матеріалом та серією таблиць. У ній ідеться про історію утворення губернії, заселення її території та історичні долі її землеробського населення. Простежено динаміку соціального складу населення за даними 1764, 1782, 1851, 1858, 1878, 1894 років. У праці подано характеристику території губернії, її топографічний профіль. Аналізується за даними народної словесності гідрографія. Наведено фенологічні та метеорологічні відомості, описано кліматичні особливості, подано географічний нарис. Із етнографічного погляду особливий інтерес становлять розділи, що характеризують землеробство та тваринництво. Тут наведено широку відомість, що стосується складу ґрунтів, класифіковано земельні наділи за функціональним призначенням, охарактеризовано типи приватного землеволодіння привілейованих прошарків та простолюду (дворян, казни, духівництва, купців, євреїв, міщан, козаків і селян).

У цій праці розглядаються системи польового землекористування та "кормових площ" (луки та вигони), а також за даними переписів простежуються кількісні характеристики скотарства в цілому та описується середня забезпеченість селянських господарств тваринами. Безперечно цінність становлять і додатки, які містять статистичні відомості про динаміку земельного майна та картографічний матеріал. Деякі з репрезентованих карт (зокрема "карта поширення звичайних землеробських знарядь") є надзвичайно цінним джерелом для створюваного в нашому інституті історико-етнографічного атласу *"Сільськогосподарські знаряддя українців"*.

Упродовж 10 років (1882 — 1892 рр.) дослідник очолював оціночно-статистичну роботу в Херсонській, Харківській і Полтавській губерніях, а з 1899 по 1902 працював завідувачем статистичного бюро Полтавського губернського земства, де проводив описи повітів і міст та організував подвірний перепис по губернії.

Серед наукової спадщини Олександра Русова однією із найвагоміших праць є малопомічена сучасними дослідниками розвідка *"Статистика украинского населения Европейской России"*. Це властиво перша етносоціологічного характеру робота, в якій за матеріалами перепису 1897 р. зроблено аналіз етнічної та етнодемографічної структури населення підросійських земель України кінця XIX ст. В ній О. Русов обґрунтував свої концепційні підходи та критерії визначення компактності українського етнічного масиву, а відтак — етнічних меж народу. За окресленими дослідником принципами територіально-державного розмежування до українських етнічних земель він відносив ті території, де українці становили абсолютну більшість населення. А щодо показників етнічної належності, то основним з них Русов вважав рідну мову, в той час, коли інші дослідники, окрім мови, великої ваги надавали самосвідомості та віросповіданню.

Послугуючись статистичними даними перепису, автор окреслює межі розселення українців, зазначаючи, що Україна *"простягається на північ від Чорного моря і досягає 52—53° північної широти, сягаючи зокрема території між Білостоком і Більським в Гродненській губернії, а далі у напрямку на схід проходить мимо міст Пінська, Мозиря, Річиці, Новгород-Сіверського, Курська, Новохоперська"*.

Автор слушно зауважує, що українська етнічна межа *"скрізь дотримується кордонів поширення цього народу у північній півкулі"* сягаючи 55° північної широти, *"які і тисячі років тому зайняті були українським народом біля Карпат і Придніпров'я"*. Позиція О. Русова майже цілком збігається з межами етнічної території, окресленої відомим вітчизняним етногеографом Степаном Рудницьким, який писав, що *на початок XX ст. "територія, заселена переважно українським населенням, простягається між 43° і 54° північної широти, 21° і 44° східної довготи, займаючи, таким чином, широку і довгу смугу Східної Європи, площею майже 850 тис. кв. кілометрів"*. Подібним чином, поетично, але переконливо, окреслював етнічні межі українського народу й інший видатний дослідник, росіянин М.Надеждін який писав, що Україна простяглася *"под благодатною сенью южного неба, по широкому ковру степей, окаймлєнных струями Дуная и Дона, хребтами Кавказа и Карпат, волнами Каспия"*.

О. Русов виокремлює 8 губерній, що обіймають 84 повіти з повним переважанням українського населення та 10 губерній, до яких входить 22 повіти, в яких більше 50% сільського населення — українці. Ця територія (без інших суміжних областей, в окремих повітах яких українці становили відносну більшість), за підрахунками дослідника, нараховувала 575 тис. кв. кілометрів.

О. Русов, *опираючись на заявлену опитуваними рідну мову, відносить до українців 22 380 551 (з них 11 243 940 чоловіків і 11 135 356 жінок). Миської людності українського походження було всього 1 256 387 або 5,6%. Щодо процентного співвідношення між етнічно-українським та російським, то в основних губерніях воно розподілялось таким чином: Подільська — 96,1%, Волинська — 95,1%, Полтавська — 93,1%, Київська — 92,9%, Харківська — 81,7%, Катеринославська — 79,3%, Херсонська — 70,9%, Бесарабська — 60,6%, Чернігівська — 70,2%, Таврійська — 59,6%, Кубанська — 52,3%, Ставропольська — 39,8%, Воронежська — 36,3%, Астраханська — 24,5%, Донська — 29,5%.*

Наведені автором таблиці статистичних даних засвідчують наявність цілих етнічних масивів української

людності в губерніях та повітах, що згодом внаслідок міждержавного розмежування між Україною та Росією у 1918 — на початку 20-х р. відійшли до Росії. Зокрема, у 1763 р. в окремих повітах Воронежської губернії питома вага українців по відношенню до всього населення була дуже високою: у Хоперському — 80,82%; у Середському — 73,7%; у Павловському — 57,39%. Такий же високий відсоток українців на землях Слобожанщини зафіксовано і Всеросійським переписом 1897 р., за яким у Харківській губернії українці становили 80,6% від усієї людності, а у Воронежській — майже половину — 43,4%. Причому, в окремих повітах Воронежської губернії, за даними цього ж перепису, українці складали абсолютну більшість населення. В Острогозькому повіті, наприклад, частка українців становила 90,3% всього населення; у Бирючинському — 70,5%, у Богучарському — 81,8%; у Валуйському — 51,1%. Значна кількість українців мешкала у повітах Курщини: наприклад, у Гайворонському повіті їх було 59,4% від усього населення, у Путивльському — 52,6%, у Ново-Оскольському — 51,1%. Проте, російський уряд свідомо не враховував національного складу селищ Слобожанщини, в результаті чого чимало українців було віднесено до Воронежської та Курської губерній Росії.

В цих губерніях, попри відсутність умов для повноцінного культурно-національного розвитку у складі Російської імперії, українство зберегло свою етнічну самосвідомість та успадковані від предків національні традиції аж до початку ХХ ст. Тому-то після розвалу імперії на теренах Слобожанщини починається широкий український культурно-національний та державницький рух, спостерігається процес українізації, відбуваються українські з'їзди, які висловилися про приєднання цих територій до України. Ось, наприклад, *фрагмент звернення учасників національного з'їзду Валуйського та Острогозького повітів: "Український з'їзд частини Вороніжчини і селянський з'їзд Острогозького повіту на Вороніжчині, визнаючи себе українцями, робить заяву Центральній Раді і Російському Тимчасовому Уряду, що поділення України і невизнання Слобожанщини є шлях контрреволюційний, протестує і домагається, аби українська частина Слобожанщини була прилучена до автономної України"*.

Записка голови української "мирової" делегації С.П.Шелухіна про "мирові" переговори з Росією у 1918 р. є красномовною ілюстрацією цього. Автор пише, що *"російська делегація в своєму проекті одступила на захід в різних місцях на 125—150—200 верст від української етнографічної межі... Вона спронувала таку державну межу, що нею одрізує до Росії навіть 5 повітів Волині"*. Відтак, при визначенні кордонів України у 1917—1925 рр. (за умови відвертого диктату з боку Росії) до України не увійшли периферійні райони (Стародубщина, ряд районів Воронежчини, Курщини, Білгородщини тощо), які за статистичними даними, наведеними у розглядуваній розвідці О.Русова, належать до її історичних етнічних теренів. Дослідник, зокрема, стверджував, що "Курська губернія повинна бути поділена на дві частини — українську і великоруську".

Позбавлені будь-яких умов культурно-національного розвитку, зазнаючи переслідувань та фізичних репресій, українці в цих регіонах були зросійщені і кількість їх катастрофічно зменшилася. За даними перепису 1979 р. українців налічується у Воронежській області — 5,4%, у Білгородській — 4,8%, у Курській — 1,4%.

Отже, на оформленні північно-східних та східних

кордонів України з Росією позначилися як пряма військова агресія Росії проти України, так і різноплановий дипломатичний тиск та довільне, тенденційне трактування історичних та етнодемографічних реалій російським урядом, внаслідок чого як справедливо зазначає професор В.І.Наулко, *"мільйони компактно розселених українців, залишилися поза Україною — у суміжних регіонах Кубані, Північного Кавказу, Приазов'я, Центрально-Чорноземного регіону тощо"*.

На українських землях, які відійшли до Росії (Північна Слобожанщина, частина Ростовської області (Таганрозький і Шахтинський округи), західна Кубань (Краснодарський край), за даними перепису 1926 р., українців нараховувалося 3 млн. 357 тис. осіб, що становило 66% всього населення цих земель. Наведений Русовим статистичний матеріал актуалізується у контексті сучасних безцеремонних заяв з елементами територіальних претензій до України з боку російського політичного істеблшменту. Безпідставність цих заяв спростовують статистичні праці об'єктивного дослідника О.Русова та інших вітчизняних вчених.

За підрахунками В.Кубійовича — велика суцільна неросійська територія, відторгнута Росією від України, склала площу 114300 км². *"Вона включена до Росії навіть без прав автономної республіки чи автономної області; в ній українці не мають жодних національних прав, немає українських шкіл... української преси і книжок, а приплив українського друкованого слова і взагалі культурних зв'язків із УРСР утруднений"*.

Розвідка О.Русова містить також цікаві статистичні відомості та їх аналіз щодо показників грамотності українців. Дослідник, зокрема, зазначає, що *"на місці старої культури княжих часів у Київській та Волинській губерніях — біля самого вогнища освіти — Київського університету, а також у Харківській та Херсонській губерніях показник грамотності українців нижчий загального показника для даної губернії: настільки чужі університети Київський, Харківський, Одеський українському населенню"*. Автор пояснює це тим, що національним меншинам дозволено мати школи на рідною мовою, "тоді коли відкриття школи з викладанням на рідною мовою українців вважається чомусь державним злочином, внаслідок чого вони займають останнє місце з грамотності серед усіх народів європейської Росії. На його думку, *"оновлення півдня Росії, заселеного українським народом, нерозривно поєднувалося з націоналізацією в українському дусі просвіти, управління, суду, церкви і всього побуту. Без цього, на його думку, немислимий прогрес українського народу"*.

Сучасники високо поцінювали благородні душевні якості, різносторонні інтереси та щире прагнення служити народу: "... всеціло й органічно О.О. Русов був залучений до громадської роботи в сфері українських інтересів, де б і в яких би формах ця робота не висувала свої вимоги. Член старої Київської громади 1870-х рр., учасник і організатор перших українських вистав у Києві, редактор празького видання "Кобзаря" Т. Шевченка, упорядник популярно-наукових брошюр українською мовою ..., палкий учасник всіх українських громадських зібрань, член "союзу автономістів-федералістів" від українців, співробітник українських періодичних видань, учасник академічної комісії з перегляду українського перекладу Євангелія і т.ін. — повсюду Русов привносив свою палкість, свою безпосередність, гаряче серце й беззавітну віру в національне відродження рідного краю ...".